

עדכון על מצב האוניברסיטאות והחוקרים בישראל

דן בן-דוד*

תקציר

לאחר שהקימה כמה מאוניברסיטאות המחקר המובילות בעולם במהלך שניים וחצי העשורים הראשונים לקיומה, חוללה ישראל תפנית דרמטית. במהלך ארבעת העשורים האחרונים מיקומן של אוניברסיטאות המחקר ירד בעקביות בסולם העדיפויות של המדינה. מספר הסטודנטים ביחס לפרופסורים גדל יותר מפי שניים, ובמקביל החלו האוניברסיטאות להרחיב את מיקור החוץ של ההוראה ולהעסיק מורים חיצוניים שאינם חוקרים.

שְׂרָאֵלִים מְרַבִּים לְהִתְיַחֵס לְ"עֵשׂוּרִים אֲבוּדִים", אֲךָ הַתְּחוּשׁוֹת לֹא תִמִּיד תּוֹאמֹת אֶת הָעֹבְדוֹת. נְהוּג לְחֻשׁוֹב לְמִשְׁלַ שְׁשׁנֹת הַהִיפֶר-אִינְפְּלַצִּיָּה בִּין מִלְחַמַת יוֹם הַכִּיפּוּרִים ב-1973 לִישׁוּם תְּכִנִּית הַיִּיצוּב בִּשְׁנַת 1985 הָיָה עֵשׂוּר אֲבוּד מִבְּחִינַת הַצְּמִיחָה בִּישְׂרָאֵל. אֲךָ כִּפִּי שְׁנִיתָן לְרֵאוֹת בֶּן-דוּד (2012, תְּרֵשִׁים 5), עֵשׂוּר אֲבוּד זֶה נִמְשָׁךְ כָּאֲרֵבְעָה עֵשׂוּרִים, וּבִמְהֻלְכוֹ נִרְשָׁמָה צְמִיחָה יְצִיבָה לְמִדֵּי – וְנִמּוּכָה יַחֲסִית – בְּתוֹצֵר הַמְּקוּמִי הַגּוֹלְמִי (תִּמְ"ג) לְנֶפֶשׁ. לְמַעֲשָׂה, לֹא נִרְשָׁמוּ שִׁינוּיִים מִשְׁמַעוֹתִיִּים בְּתוֹאֵי הַצְּמִיחָה אַרְוֶךְ הַטּוּוֹחַ שֶׁל הַמְּדִינָה מ-1973 עַד עַצֵּם הַיּוֹם הַזֶּה.

* פרופ' דן בן-דוד, מנהל מרכז טאוב, חבר החוג למדיניות ציבורית באוניברסיטת תל אביב ועמית מחקר ב-CEPR, לונדון. רוב תודות לנחום בלס, לאיל קמחי וליוסי שביט על הערותיהם.

הדבר נכון גם לגבי ההשכלה הגבוהה בישראל. רבים נוהגים לכנות את העשור הראשון של האלף הנוכחי "העשור האבוד" של האוניברסיטאות הישראליות. עם זאת, כפי שנטען בבן-דוד (2008a) ויודגם בהמשך הפרק הנוכחי, המדיניות בנוגע לאוניברסיטאות בישראל יציבה למדי מאז אמצע שנות השבעים. השינוי המאסיבי בסדרי העדיפות הלאומיים של ישראל – וההשלכות הבעייתיות שיש לכך על אוניברסיטאות המחקר של המדינה – אינם יכולים להיות ברורים יותר ממה שמשקף בנתונים שיוצגו לעיל.

1. שינוי בסדר העדיפויות הלאומי

במהלך רבע המאה שחלפה בין הכרזת העצמאות ב-1948 עד מלחמת יום הכיפורים ב-1973 הוצפה ישראל בפליטים יהודים, שהגיעו מאירופה ומארצות ערב כשכל רכושם הוא הבגדים שלגופם. הייתה זו מדינה שחוותה תקופת צנע דלה במזון בשנות החמישים, ונאלצה להגן על עצמה שוב ושוב במלחמות כוללות. המשק היה בחיתוליו, וניצב במרחק גדול למדי ממעמד של משק מפותח. אולם חרף הלחצים החיצוניים המסיביים ואילוצי התקציב הפנימיים, כבר בסוף תקופה זו היו לישראל שבע אוניברסיטאות מחקר חשובות, ומספר חברי הסגל הבכירים לנפש נסק והגיע לרמות הדומות לאלה שבארצות הברית. עם זאת, מאז עלה מספר חברי הסגל האקדמי הבכיר לנפש בארצות הברית, וכפי שניתן לראות בבירור בתרשים 1, בישראל ירד מספר זה בהתמדה – לא רק במהלך "העשור האבוד" האמור, אלא במשך תקופה של קרוב לארבעה עשורים.



* פרופסורים מן המניין, פרופסורים חברים, מרצים בכירים ומרצים.

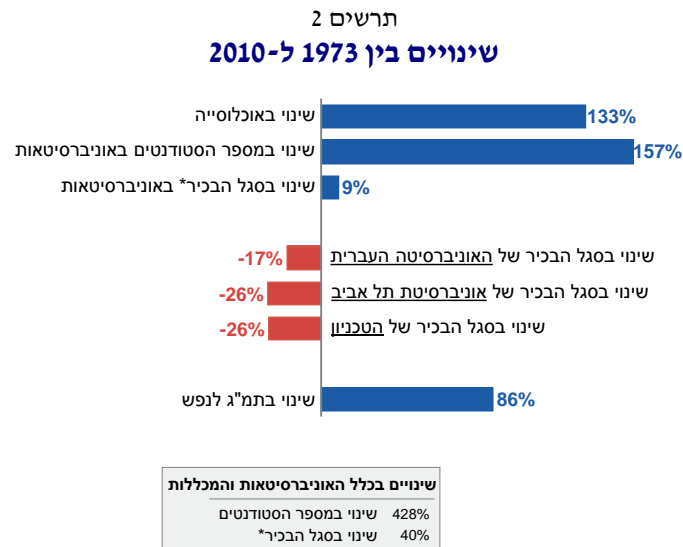
מקור: דן בן-דוד, 2008b (מעודכן)

נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ות"ת

בשנת 1973 היו 131 אנשי סגל בכירים לכל 100,000 נפש באוכלוסייה. עד השנה האקדמית 2010–2011 ירד המספר ל-62 אנשי סגל, ירידה של 53 אחוז. במהלך שנים אלו צמחה אוכלוסיית ישראל ב-133 אחוז, בעוד שאוכלוסיית הסטודנטים באוניברסיטאות המחקר גדלה ב-157 אחוז, לאחר שנתח הולך וגדל של האוכלוסייה גילה את חשיבות ההשכלה הגבוהה. לעומת זאת, במהלך 37 השנים האלה עלה מספרם של אנשי הסגל הבכירים באוניברסיטאות המחקר ב-9 אחוזים בלבד (תרשים 2).

למעשה, בשלושה וחצי העשורים האחרונים קטן מספר אנשי הסגל הבכירים בשתי האוניברסיטאות המובילות בישראל. בשנת 2010 היו 17 אחוז פחות משרות סגל בכיר באוניברסיטה העברית מאשר ב-1973, ו-26 אחוז פחות משרות באוניברסיטת תל אביב. מהפכת ההיי-טק, שאפשרה למשק הישראלי לשמור את ראשו מעל המים, התאפשרה בזכות השקעות המדינה באוניברסיטאות המחקר

בעשורים הקודמים. האוניברסיטה המובילה בישראל בתחום זה – ואחת המובילות בעולם – היא הטכניון, שלאחרונה הגיעה להסכם עם אוניברסיטת קורנל על פתיחת קמפוס בעיר ניו יורק. הטכניון איבד למעלה מרבע (26 אחוז) ממשורת הסגל הבכיר שהיו לו לפני כארבעה עשורים.



* פרופסורים מן המניין, פרופסורים חברים, מרצים בכירים ומרצים.

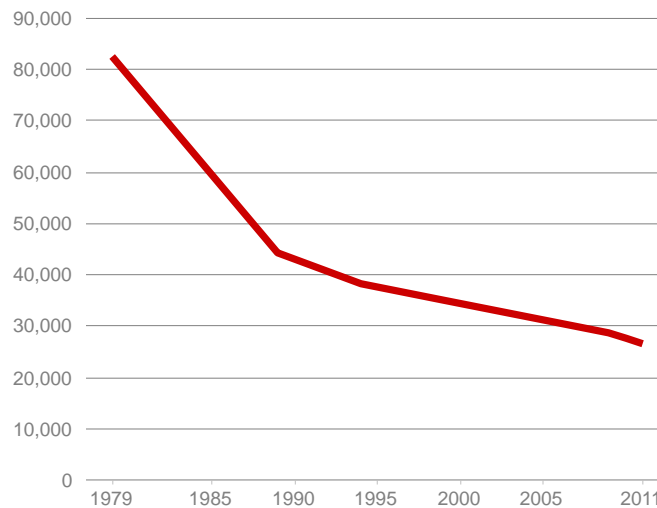
מקור: דן בן-דוד, מרכז טאוב ואוניברסיטת תל אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ות"ת

בעוד שאוניברסיטאות המחקר ירדו למקום נמוך בהרבה בסולם העדיפויות של המדינה, במהלך שנות התשעים נרשמה עלייה בהקמת מכללות לא-מחקריות בניסיון להנגיש את ההשכלה הגבוהה לחלק גדול יותר מהאוכלוסייה. כאשר כוללים את המכללות האלה בניתוח, מתברר שמספר הסטודנטים בכל מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל עלה ב-428 אחוז – בעוד השינוי הכולל בסגל האקדמי הבכיר בכל המכללות והאוניברסיטאות הסתכם ב-40 אחוז בלבד.

2. תקציבים, סטודנטים וסגל אקדמי

סתירה מהותית זו בין התרחבות האוכלוסייה והגידול העצום בביקוש להשכלה גבוהה מחד, ובין הגידול הזעום יחסית בסגל האקדמי הבכיר מאידך, לא נבעה ממחסור במשאבים לאומיים. רמת החיים בישראל – כפי שזו באה לידי ביטוי בתמ"ג לנפש של המדינה – עלתה במונחים ריאליים (כלומר בניכוי האינפלציה) ב-86 אחוז, כך שמצבם של אזרחי המדינה היום טוב בהרבה מכפי שהיה לפני קרוב לארבעה עשורים. אך ההוצאה הציבורית על השכלה גבוהה לסטודנט ירדה ביותר משני שלישים (תרשים 3), מ-82,400 שקלים בשנת 1979 ל-26,500 שקלים בשנת 2011 (במחירי 2010, כלומר בניכוי האינפלציה). אין ספק כי ירידה זו נובעת בחלקה מהקמתן של מכללות לא-מחקריות, שעלותן למדינה נמוכה במידה ניכרת והן מפחיתות את העלות הממוצעת לסטודנט. אך זה אינו הסיפור כולו.

תרשים 3
הוצאה ציבורית לסטודנט בהשכלה הגבוהה, 1979–2011
 התקציב הרגיל, במחירי 2010*

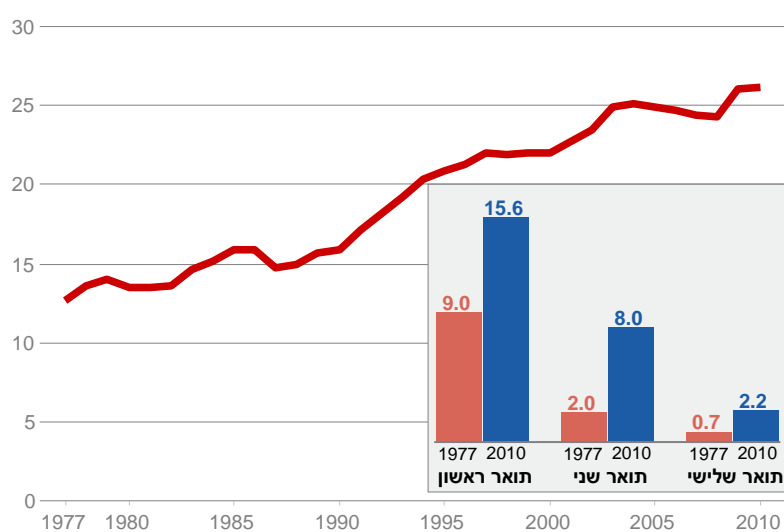


* מנוכה במדד מחירי צריכה ציבורית אזורית.

מקור: דן בן-דוד, מרכז טאוב ואוניברסיטת תל אביב
נתונים: למ"ס, משרד האוצר

אוניברסיטאות הנמצאות בחזית המחקר הן השומרות את ישראל במעטפת הידע האנושי היום. חשיבותן אינה מסתכמת רק בפריצת גבולות הידע, אלא גם ביכולתן להעביר את הידע הזה לדורות הבאים. יכולת זו פחתה בהדרגה מאז שנות השבעים. כפי שניתן לראות בתרשים 4, מספר הסטודנטים לכל איש סגל בכיר גדל יותר מפי שניים בין 1977 ל-2010 – מ-12.6 סטודנטים למרצה ל-26.1.

תרשים 4
מספר סטודנטים לאיש סגל בכיר באוניברסיטאות
1977–2010

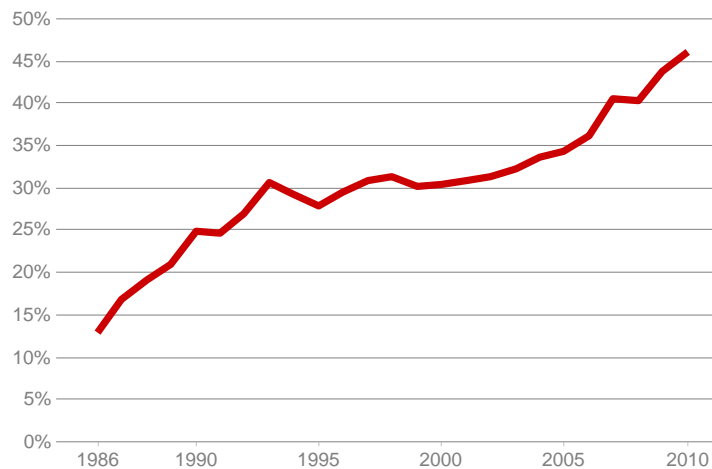


מקור: דן בן-דוד, מרכז טאוב ואוניברסיטת תל אביב
נתונים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ות"ת

אולם המצב גרוע בהרבה מכפי שמשקף בנתונים אלו כשמדובר בסוגיה של העברת הממצאים העדכניים ביותר מחזית הידע לדור הבא של החוקרים – הסטודנטים הלומדים כיום לתארים מתקדמים. מספר הסטודנטים לדוקטורט ביחס למספר המרצים עלה מרמה של פחות מסטודנט אחד ליותר משני סטודנטים לכל איש סגל, ומספר הסטודנטים לתואר שני לכל מרצה עלה פי ארבעה, מ-2 ל-8.

כדי למלא את החסר בהוראה, אוניברסיטאות המחקר פנו למיקור חוץ. הן צירפו לשורותיהן מרצים מן החוץ במספרים הולכים וגדלים כדי להחליף את אנשי הסגל הבכירים בעלי הקביעות או במסלול קביעות (תרשים 5). ב-1986 שיעור המרצים מן החוץ עמד על 13 אחוז מכלל אנשי הסגל הבכיר. עד 2010 עלה שיעור זה לכדי 46 אחוז.

תרשים 5
מורים מן החוץ כאחוז מהסגל הבכיר באוניברסיטאות*
 1986–2010



* כולל עמיתי הוראה החל מ-2008.

מקור: דן בן-דוד, מרכז טאוב ואוניברסיטת תל אביב
נתונים: ות"ת

לפתרון חסכוני זה, המשקף את העניין הציבורי הפוחת במימון אוניברסיטאות המחקר, היו שתי השלכות שליליות חשובות. הראשונה היא הידרדרות באיכות ההוראה שסטודנטים זוכים לה, המגיעה מאנשים שאינם עוסקים באופן פעיל במחקר מתקדם. השנייה היא שרבים ממי שהיום משמשים מרצים מן החוץ התכוונו אולי להמשיך במסלול מחקרי בתום לימודיהם, אך החוסר הגובר בתקני

סגל בכיר – יחסית למספר הבוגרים – באוניברסיטאות המחקר של ישראל גרם לרבים לנטוש את המסלול המחקרי, או למצוא משרות מחקר בחו"ל.

3. מסיקנות

בשנים האחרונות צצו כמה הזדמנויות לפתרון בעיית בריחת המוחות מכיוונים שונים. המיתון העמוק בארצות הברית הוביל לירידה באפשרויות התעסוקה ובחלופות השכר שם. לצד זאת, בישראל חלה התעוררות בעניין היקף הסכנה הנשקפת לאוניברסיטאות המחקר במדינה. התוצאה היא הגדלת התקציבים לשנים הקרובות והקמת מרכזי מצוינות, שנועדו למשוך חוקרים ישראלים מובילים. עם המאפיינים העיקריים של מרכזים אלו ניתן למנות דרגות חופש גבוהות שהם מקבלים בקביעת השכר שהם מעניקים ובדרישת שעות ההוראה שהם רשאים להפחית. אם תכונות אלו נחשבות חיוניות לתחרות עם אוניברסיטאות מובילות בארצות הברית, אזי נשאלת השאלה מדוע הן מוגבלות למרכזי המצוינות החדשים ואינם נעשים מרכיב מהותי ברפורמה כוללת של המערכת האוניברסיטאית בישראל.

מקורות

בן-דוד, דן (2012), "מדינת הסטארט-אפ והאיום מבית", בתוך דן בן-דוד (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה כלכלה ומדיניות 2011-2012**, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 69–17.

גולד, אריק ועומר מואב (2007), "בריחת המוחות מישראל", **הרבעון הישראלי לכלכלה**, 53, מס' 1, עמ' 69–46.

Ben-David, Dan (2008a), *Brain Drained*, CEPR Discussion Paper No. 6717.

Ben-David, Dan (2008b), "Soaring Minds: The Flight of Israel's Economists," *Contemporary Economic Policy*, 27, No. 3, pp. 363-379.